परिशिष्टम् १

व्याकरणम्

उपसर्गः

धातोः पूर्वम् उपसर्गान् योजयित्वा नूतनक्रियापदानां निर्माणं क्रियते। सामान्यतः **द्वाविंशतिः (२२) उपसर्गाः** सन्ति। तद्यथा —

प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्,
दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति,
सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप — उपसर्गाः।

- उपसर्गाः धातोः पूर्वं भवन्ति।
- उपसर्गकारणतः कदाचित् धातोः अर्थः परिवर्तते। यथा — **गच्छति – आगच्छति**।
- कदाचित् उपसर्गः धातोः एव अर्थम् उत्कर्षेण पोषयति। (अर्थात् विपरीतम् अर्थं न सूचयति) यथा — **शोभते – सुशोभते**।
- धातोः पूर्वं द्वित्राः उपसर्गाः अपि भवितुम् अर्हन्ति।
  प्रति + आ + गच्छति = **प्रत्यागच्छति**।
- उपसर्गकारणतः कदाचित् परस्मैपदी धातुः आत्मनेपदिरूपेण, आत्मनेपदी धातुः परस्मैपदिरूपेण च परिवर्तते। वि + जयति = **विजयते**; वि + रमते = **विरमति**।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्॥

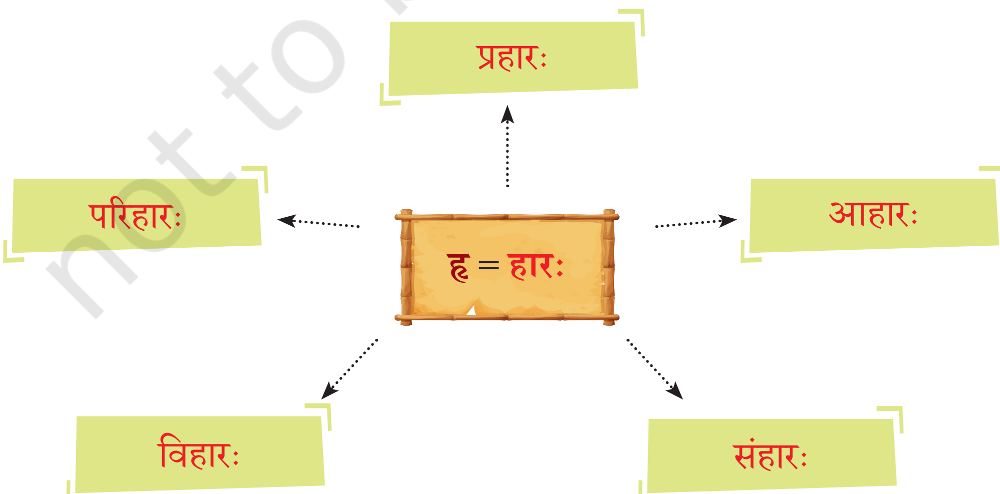

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

प्रत्ययाः

धातोः प्रातिपदिकात् च अनन्तरं यः वर्ण-समुदायः वर्णः वा प्रयुज्यते सः प्रत्ययः भवति। धातुभ्यः संज्ञापदानि, विशेषणपदानि अव्ययपदानि वा निर्मातुं **कृत्-प्रत्ययाः** योज्यन्ते। अत्र केषाञ्चन **कृत्-प्रत्ययानां** परिचयः दीयते –

- **क्त्वा** – यदा एकः एव कर्ता कार्यद्वयं करोति, तदा पूर्व-कार्यवाचके क्रियापदे '**क्त्वा**'-प्रत्ययः भवति।

यथा – बालकः पठति। तदनन्तरं बालकः लिखति।

बालकः पठित्वा लिखति।

पठ् + **क्त्वा** = **पठित्वा** – छात्रः पुस्तकं पठित्वा उत्तराणि लिखति।

लिख् + **क्त्वा** = **लिखित्वा** – अहं कवितां लिखित्वा गायामि।

कृ + **क्त्वा** = **कृत्वा** – त्वं कार्यं कृत्वा गृहं गच्छ।

- **ल्यप्** – यदा धातुः उपसर्गेण युक्तः भवति, तदा क्त्वा-प्रत्ययस्य स्थाने '**ल्यप्**' भवति।

यथा – शिष्यः गुरुं प्रणमति। तदनन्तरं शिष्यः पठति।

शिष्यः गुरुं प्रणम्य पठति।

सम् + **पूज्** + **ल्यप्** = **सम्पूज्य** – भक्तः देवं सम्पूज्य प्रसादं स्वीकरोति।

वि + **ज्ञा** + **ल्यप्** = **विज्ञाय** – अहं वार्तां विज्ञाय सूचयामि।

आ + **नी** + **ल्यप्** = **आनीय** – माता जलम् आनीय स्थापयति।

- **तुमुन्** – यदा प्रथमा क्रिया द्वितीयायाः क्रियायाः निमित्तं भवति, तदा निमित्तार्थक-क्रियापदे '**तुमुन्**'-प्रत्ययः भवति।

यथा – रमेशः पठितुं विद्यालयं गच्छति।

खाद् + **तुमुन्** = **खादितुम्** – बालः भोजनं खादितुम् आगच्छति।

स्ना + **तुमुन्** = **स्नातुम्** – अहं स्नातुं तरणतालं गच्छामि।

गम् + **तुमुन्** = **गन्तुम्** – सः गृहं गन्तुम् उद्यतः।

© NCERT not to be republished
Reprint 2026-27

- **क्तवतु** – '**क्तवतु**'-प्रत्ययः भूतकालार्थे भवति। विशेषणत्वेन क्तवतु-प्रत्ययान्तपदानां प्रयोगः भवति । एतानि क्रियापदानि न चेदपि, क्रियापदस्य अर्थम् एव सूचयन्ति।

यथा – सः कार्यम् अकरोत्।

सः कार्यं कृतवान्।

क्तवतु-प्रत्यायान्तपदानां रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु भवन्ति —

				पुंलिङ्गः	स्त्रीलिङ्गः	नपुंसकलिङ्गः
हस्	+	**क्तवतु**	=	**हसितवान्**	**हसितवती**	**हसितवत्**
श्रु	+	**क्तवतु**	=	**श्रुतवान्**	**श्रुतवती**	**श्रुतवत्**
स्था	+	**क्तवतु**	=	**स्थितवान्**	**स्थितवती**	**स्थितवत्**

धातुः	लट्-लकारः	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्	क्तवतु (पुंलिङ्गः)
पठ्	पठति	पठित्वा	सम्पठ्य	पठितुम्	पठितवान्
खाद्	खादति	खादित्वा	प्रखाद्य	खादितुम्	खादितवान्
हस्	हसति	हसित्वा	विहस्य	हसितुम्	हसितवान्
लिख्	लिखति	लिखित्वा	विलिख्य	लेखितुम्	लिखितवान्
पा	पिबति	पीत्वा	निपाय	पातुम्	पीतवान्
गम्	गच्छति	गत्वा	आगत्य	गन्तुम्	गतवान्
त्यज्	त्यजति	त्यक्त्वा	परित्यज्य	त्यक्तुम्	त्यक्तवान्
नी	नयति	नीत्वा	आनीय	नेतुम्	नीतवान्
कृ	करोति	कृत्वा	अनुकृत्य	कर्तुम्	कृतवान्
घ्रा	जिघ्रति	घ्रात्वा	आघ्राय	घ्रातुम्	घ्रातवान्
स्था	तिष्ठति	स्थित्वा	प्रस्थाय	स्थातुम्	स्थितवान्
नम्	नमति	नत्वा	प्रणम्य	नन्तुम्	नतवान्
स्मृ	स्मरति	स्मृत्वा	संस्मृत्य	स्मर्तुम्	स्मृतवान्
लुण्ठ्	लुण्ठति	लुण्ठित्वा	विलुण्ठ्य	लुण्ठितुम्	लुण्ठितवान्
ज्ञा	जानाति	ज्ञात्वा	विज्ञाय	ज्ञातुम्	ज्ञातवान्
क्षाल्	क्षालयति	क्षालयित्वा	प्रक्षाल्य	क्षालयितुम्	क्षालितवान्
दा	ददाति	दत्त्वा	प्रदाय	दातुम्	दत्तवान्
दृश्	पश्यति	दृष्ट्वा	प्रदृश्य	द्रष्टुम्	दृष्टवान्

Reprint 2026-27

प्रच्छ्	पृच्छति	पृष्ट्वा	प्रपृच्छ्य	प्रष्टुम्	पृष्टवान्
ग्रह्	गृह्णाति	गृहीत्वा	सङ्गृह्य	ग्रहीतुम्	गृहीतवान्
वद्	वदति	उदित्वा	प्रोद्य	वदितुम्	उदितवान्
क्रीड्	क्रीडति	क्रीडित्वा	प्रक्रीड्य	क्रीडितुम्	क्रीडितवान्

विभक्तिः

(क) कारक-विभक्तिः

क्रियान्वयि कारकम्। अन्वयः नाम सम्बन्धः। अर्थात् क्रियया यस्य सम्बन्धः भवति तत् कारकम्।

कारके प्रवृत्ता विभक्तिः — कारक-विभक्तिः। कारकाणि षट् भवन्ति —

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च।
अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्॥

१. **कर्ता** – यः क्रियायाः सम्पादनं करोति सः '**कर्ता**'।
कर्तृ-कारके — **प्रथमा विभक्तिः** भवति।
यथा – रामः गच्छति।

२. **कर्म** – क्रियायाः सम्पादने कर्तुः यत् इष्टतमं भवति तत् '**कर्म**'।
कर्म-कारके — **द्वितीया विभक्तिः** भवति।
यथा – रामः वनं गच्छति।

३. **करण** – क्रियायाः सम्पादने यत् प्रकृष्टम् उपकारकं साधनं भवति तत् '**करणम्**'।
करण-कारके — **तृतीया विभक्तिः** भवति।
यथा – रामः पुष्पकविमानेन अयोध्यां गच्छति।

४. **सम्प्रदानम्** – कर्ता दानकर्मणा येन सह सम्बन्धं स्थापयितुम् इच्छति तत् '**सम्प्रदानम्**'।
सम्प्रदान-कारके — **चतुर्थी विभक्तिः** भवति।
यथा – गुरुः शिष्याय ज्ञानं ददाति।

५. **अपादानम्** – एकस्मात् पदार्थात् अपरस्य पदार्थस्य पृथक्करणे, यस्मात् पृथक्करणं भवति, तत् '**अपादानम्**'। **अपादान**-कारके — **पञ्चमी विभक्तिः** भवति।
यथा – वृक्षात् पत्रं पतति।

६. **अधिकरणम्** – क्रियायाः कारकस्य यः आधारः, तत् '**अधिकरणम्**'।
अधिकरण-कारके — **सप्तमी विभक्तिः** भवति।
यथा – छात्राः विद्यालये पठन्ति।

© NCERT not to be republished

(ख) संबन्ध-विभक्तिः

कारकभिन्नः **स्व-स्वामि-भावादि-सम्बन्धः** शेषः, तत्र — **षष्ठी विभक्तिः** भवति।

यथा – रामस्य राजधानी अयोध्या आसीत्।

(ग) संबोधन-विभक्तिः

यदा कमपि संबोधयामः, तदा — **संबोधन-विभक्तिः** भवति।

संबोधन-विभक्तिः तु प्रथमा-विभक्तेः एव रूपान्तरम् अस्ति। अत्र केवलम् एकवचने एव भेदः भवति। द्विवचने, बहुवचने तु प्रथमा-विभक्तिवत् एव रूपं भवति।

यथा –	(एकवचने)	(द्विवचने)	(बहुवचने)
	हे राम !	हे रामौ !	हे रामाः !
	हे सीते !	हे सीते !	हे सीताः !

(घ) उपपद-विभक्तिः

क्रियापदं विहाय अन्यत् **विशिष्टं पदम् आश्रित्य प्रवृत्ता विभक्तिः** — **उपपद-विभक्तिः।**

यथा – गणेशाय **नमः**। – अत्र '**नमः**' इति पदस्य प्रयोगे — चतुर्थी विभक्तिः।

एवमेव कानिचन अन्यानि अपि विशिष्टपदानि सन्ति, येषां प्रयोगेण भिन्न-भिन्नाः विभक्तयः भवन्ति, यथा —

परितः	ग्रामं **परितः** उद्यानम् अस्ति।	– द्वितीया	**उभयतः**	मार्गम् **उभयतः** वृक्षाः सन्ति।	– द्वितीया
सह	पिता पुत्रेण **सह** आगच्छति।	– तृतीया	**अलम्**	**अलं** कोलाहलेन।	– तृतीया
नमः	गुरवे **नमः**।	– चतुर्थी	**बहिः**	ग्रामात् **बहिः** राजमार्गः अस्ति।	– पञ्चमी
उपरि	मन्दिरस्य **उपरि** ध्वजः अस्ति।	– षष्ठी	**अधः**	वृक्षस्य **अधः** बालकाः क्रीडन्ति।	– षष्ठी

सन्धिः

उच्चारणसमये वर्णानां परस्परम् अत्यन्तं सामीप्येन 'संहिता' भवति। संहिताद्वारा वर्णेषु यत् परिवर्तनं भवति, तत् सन्धिः भवति। सन्धिः त्रिविधः – **स्वर-सन्धिः**, **व्यञ्जन-सन्धिः**, **विसर्ग-सन्धिः** च।

(क) स्वर-सन्धिः

यत्र स्वरेषु परिवर्तनं भवति सः स्वर-सन्धिः। स्वर-सन्धेः दीर्घ-गुण-वृद्धि-यण्-भेदानां परिचयं वयं सप्तम्यां कक्षायां प्राप्तवन्तः। इदानीम् **अयादि-सन्धिं**, **पूर्वरूप-सन्धिं** च जानीमः —

Reprint 2026-27

१. **अयादि-सन्धिः** — ए, ऐ, ओ, औ – एतेषां वर्णानाम् अनन्तरं यदि – स्वरः आयाति, तर्हि – ए, ऐ, ओ, औ इत्येषां स्थाने क्रमशः – अय्, आय्, अव्, आव् भवति।

नियमः —

ए + स्वरः ⇒ अय् + स्वरः

ओ + स्वरः ⇒ अव् + स्वरः

ऐ + स्वरः ⇒ आय् + स्वरः

औ + स्वरः ⇒ आव् + स्वरः

गले + ऊष्मा ⇒ गलयूष्मा (ए + ऊ ⇒ अय् + ऊ)

वै + अस्तु ⇒ वायस्तु (ऐ + अ ⇒ आय् + अ)

प्रभो + इह ⇒ प्रभविह (ओ + इ ⇒ अव् + इ)

नौ + अवतु ⇒ नाववतु (औ + अ ⇒ आव् + अ)

शे + अनम् ⇒ शयनम् (ए + अ ⇒ अय् + अ)

गै + अकः ⇒ गायकः (ऐ + अ ⇒ आय् + अ)

भो + अनम् ⇒ भवनम् (ओ + अ ⇒ अव् + अ)

नौ + इकः ⇒ नाविकः (औ + इ ⇒ आव् + इ)

२. **पूर्वरूप-सन्धिः** — पदान्तयोः 'ए, ओ' वर्णयोः अनन्तरं यदि – 'अ' वर्णः आयाति, तर्हि – 'ए + अ' इत्यनयोः स्थाने – पूर्वरूपम् – (ए) एकादेशः भवति। तथैव – 'ओ + अ' इत्यनयोः स्थाने – पूर्वरूपम् – (ओ) एकादेशः भवति।

नियमः — पदान्तः ए + अ ⇒ एऽ   पदान्तः ओ + अ ⇒ ओऽ

ते + अपि ⇒ तेऽपि (पदान्तः ए + अ ⇒ एऽ)

सर्वे + अपि ⇒ सर्वेऽपि (पदान्तः ए + अ ⇒ एऽ)

नमो + अस्तु ⇒ नमोऽस्तु (पदान्तः ओ + अ ⇒ ओऽ)

विष्णो + अव ⇒ विष्णोऽव (पदान्तः ओ + अ ⇒ ओऽ)

(ख) व्यञ्जन-सन्धिः

यत्र पूर्ववर्णाः व्यञ्जनवर्णाः उत्तरवर्णाः च स्वराः व्यञ्जनानि वा भवन्ति, तत्र जायमानः सन्धिः व्यञ्जनसन्धिः इति। व्यञ्जनसन्धेः अनेके भेदाः सन्ति, तेषु केषाञ्चन परिचयः अत्र दीयते —

१. **श्चुत्व-सन्धिः** — सकारस्य शकार-चवर्गाभ्यां योगे सकारस्य – शकारः, तवर्गस्य शकार-चवर्गाभ्यां योगे तवर्गस्य क्रमशः – चवर्गः भवति।

नियमः — सकारः / तवर्गः (त्, थ्, द्, ध्, न्) + शकारः / चवर्गः (च्, छ्, ज्, झ्, ञ्) ⇒ शकारः / चवर्गः (च्, छ्, ज्, झ्, ञ्) + शकारः / चवर्गः (च्, छ्, ज्, झ्, ञ्)

हरिस् + शेते ⇒ हरिश्शेते

मनस् + चञ्चलम् ⇒ मनश्चञ्चलम्

तत् + चित्रम् ⇒ तच्चित्रम्

उत् + चारणम् ⇒ उच्चारणम्

© NCERT not to be republished
Reprint 2026-27

२. **जश्त्व-सन्धिः** — पञ्चम-वर्णान् वर्जयित्वा पदान्ते स्थितानां वर्गीय-व्यञ्जनानाम् अनन्तरं स्वराः मृदु-व्यञ्जनानि (वर्गाणां तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-वर्णाः, य्, र्, ल्, व्, ह्) च आयान्ति चेत् पदान्ते स्थितानां वर्गीय-व्यञ्जनानां – तत्तद्वर्गीय-तृतीय-व्यञ्जनम् आदेशः भवति।

नियमः — वर्गीय-व्यञ्जनानि + स्वरः / मृदु-व्यञ्जनं ⇒

वर्गाणां तृतीय-व्यञ्जनम् (ग्, ज्, ड्, द्, ब्) + स्वरः / मृदु-व्यञ्जनं

वाक्	+ अर्थौ	⇒	वागर्थौ		जगत्	+ ईशः	⇒	जगदीशः
दिक्	+ गजाः	⇒	दिग्गजाः		जगत्	+ गुरुः	⇒	जगद्गुरुः

३. **अनुस्वार-सन्धिः** — पदान्ते स्थितस्य मकारस्य अनन्तरं – व्यञ्जनं भवति चेत् मकारः – अनुस्वारः भवति।

नियमः — ....म् + व्यञ्जनम् ⇒ ....अनुस्वारः + व्यञ्जनम्

रामम्	+ वन्दे	⇒	रामं वन्दे		धर्मम्	+ चर	⇒	धर्मं चर
गृहम्	+ गच्छ	⇒	गृहं गच्छ		सर्वम्	+ कार्यम्	⇒	सर्वं कार्यम्

४. **परसवर्ण-सन्धिः** — अनुस्वारस्य अनन्तरं वर्गीय-व्यञ्जनानि भवन्ति चेत् अनुस्वारस्य स्थाने – तत्तद्वर्गस्य पञ्चमः वर्णः आदेशः भवति। पदान्ते स्थितस्य अनुस्वारस्य तु विकल्पेन आदेशः भवति।

नियमः — अनुस्वारः + वर्गीय-व्यञ्जनानि ⇒ ङ्, ञ्, ण्, न्, म् + वर्गीय-व्यञ्जनानि

नित्यम् —	अं	+ कितः	⇒	अङ्कितः		कुं	+ ठितः	⇒	कुण्ठितः
	अं	+ चितः	⇒	अञ्चितः		कं	+ पते	⇒	कम्पते
विकल्पेन —	गृहं	+ गच्छ	⇒	गृहङ्गच्छ / गृहं गच्छ					
	त्वं	+ करोषि	⇒	त्वङ्करोषि / त्वं करोषि					

५. **णत्व-विधानम्** — 'ऋ', 'र', 'ष' वर्णानाम् अनन्तरं 'न' वर्णः भवति चेत् 'न' वर्णस्य – 'ण' वर्णः भवति।

यथा – कृष्णः , विष्णुः, वर्णः

ऋ, र, ष वर्णानां नकारस्य च मध्ये – स्वराः, ह, य, व, कवर्गः, पवर्गः इत्येते वर्णाः भवन्ति चेदपि – णत्व-विधानं भवति। यथा –

नरा	+ नाम्	⇒	नराणाम्		ऋषी	+ नाम्	⇒	ऋषीणाम्
राम	+ अयनम्	⇒	रामायणम्		प्र	+ नमति	⇒	प्रणमति

Reprint 2026-27
© NCERT not to be republished